

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏTİN EKO-İQTİSADI TARAZLIQ SİYASƏTİ VƏ ONUN REALLAŞDIRILMA MEXANİZMLƏRİ

İxtisas: 5307.01 – İqtisadi nəzəriyyə
Elm sahəsi: 53 - İqtisad elmləri
İddiaçı: **Nilufər Usman qızı Muradova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın
AVTOREFERATI

BAKİ – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin «İqtisadiyyat və idarəetmə» kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Pəri Əmirəhməd qızı Həsənova

Rəsmi opponetlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Ümüdvər Qənbər oğlu Əliyev

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Anar Əli oğlu Əzizov

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Sədaqət Əyyub qızı Əbdürrəhmanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Mehdiy Aliyev oğlu Əhmədov

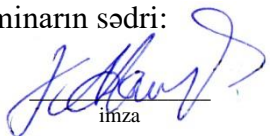
Dissertasiya şurasının elmi katibi:

imza

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zöhrab Həsən oğlu İbrahimov

Elmi seminarın sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Qabil Nadir oğlu Manafov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Cəmiyyətin rifah halının ölçüsü olaraq qəbul olunan əmtəə və xidmətlərin istehsalındakı artıma fokuslanan iqtisadi sistem, ətraf mühitə vurulan ziyanın nəzərə alınmaması səbəbindən, istehsalın sərhədsiz artımını təşviq etməkdədir. İqtisadi artımda sərhəd tanımayan və ətraf mühiti sərbəst əmtəə qəbul edən ənənəvi paradigmalara, ətraf mühitin qorunmasını bir dəbdəbə kimi qəbul etmiş və iqtisadi inkişaf analizlərinə daxil etməmişdir. İqtisadi inkişafı özünə əsas məqsəd müəyyən edən ənənəvi inkişaf modellərinin, ekoloji baxımdan tarazlı iqtisadiyyatın ilkin şərtlərini təmin edə bilmədikləri müəyyən edilməkdədir.

Ənənəvi inkişaf modellərinin dünyanın flora və faunasını dəstəkləyən təbii resurs potensialını təhlükəyə atması nəticəsində resurs qoruyucu iqtisadiyyata keçid aktuallaşmışdır. İqtisadi inkişaf sürətinin pik nöqtəyə çatdığı XX əsrin ikinci yarısından etibarən təbii resursların sürətlə tükənməsinin qarşısını almaq üçün mövcud iqtisadi inkişaf siyasəti eko-iqtisadi tarazlıq siyasəti ilə əvəz olunmuşdur. Sürətli iqtisadi artımın nəticəsi olaraq formalaşan ekoloji böhranın narahat edici miqyası, artımın sərhədlərinin olmasını aktuallaşdırdı¹. İnsan ekoloji sistem içərisində yaşadığından ekoloji sistemin xidmətlərindən faydalanmaqdadır. Lakin cəmiyyətin istehsal və istehlak prosesini ekoloji sistemin imkanlarını nəzərə almadan reallaşdırması, ekoloji sistemlə əlaqəli problemlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Ekoloji sistemlərdən istifadə təbiətin tutumundan artıq olduğu zaman resurs çatışmazlığı ilə birlikdə, ekoloji sistemin tarazlığında pozulmalar başlayır.

Son yüzillikdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı insan fəaliyyətinin ekologiyaya mənfi təsirini xeyli gücləndirmişdir. Təbii sərvətlərdən şüursuz istifadə, çayların, dənizlərin kimyəvi maddələrlə çirklənməsi, torpaqların şoranlaşması, səhrələşmə, meşələrin kortəbii şəkildə qırılması, artan istehsalın atmosfer havasına ziyanı və s. kimi saymaqla bitməyən insan fəaliyyətinin nəticəsi yer kürəsində ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olmuşdur. Əksər dünya ölkələrində

¹ Фридман, В.С. Глобальный экологический кризис / В.С. Фридман, По материалам курса лекции «Охрана природы: Биологические основы, имитационные модели, социальные приложения». – Москва: ЛЕНАНД, – 2017. – 448с.

olduğu kimi, Azərbaycanda da ekoloji problemlərin illərcə yığılıb qalması eko sistemin tarazlıq haldan çıxmasına səbəb olmuşdur. Müstəqillik əldə edildikdən sonra ətraf mühitin qorunmasına xüsusi diqqət ayrılmış, ekoloji siyasətin hüquqi bazası və istiqamətləri işlənib hazırlanmışdır. Lakin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə bu sahədə görülməmiş işlər intensivləşdirilmiş, islahatlar sürətləndirilmiş, bu sahəyə qoyulan dövlət və özəl investisiyaların həcmi kəskin artırılmış və beləliklə ekoloji tarazlığın əldə olunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bütün deyilənlərə əsaslanaraq, dissertasiya mövzusunun aktual olduğunu qeyd edə bilərik.

Ətraf mühitlə əlaqədar məsələlərin həlli dəyişən iqtisadi, sosial və siyasi şəraitdən asılı olmayaraq prioritet olaraq saxlanılmalı və ekoloji tarazlığın qorunması üçün bütün tədbirlər görülməlidir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dövlətin ekoloji tarazlıq siyasəti, təbiətdən səmərəli istifadə edilərək iqtisadi artıma nail olmanın yolları, eləcə də ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə dair çoxlu elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilmiş və əsərlər çap edilmişdir. Azərbaycan alimləri Z.Ə.Səmədzadə, Q.Ş.Məmmədov, N.M.İmanov, Ü.Q.Əliyev, P.Ə.Həsənova, A.Ş.Şəkəriyev, F.C.Həsənov, C.İ.Mikayılov, Ş.Z.Muxtarov, M.A.Əhmədov, Q.N.Manafov, F.P.Rəhmanov, kimi alimlərin elmi əsərlərində ekoloji problemlərə xüsusi yer verilmişdir, xarici alimlərdən D.H.Meadows, P.G.Hawken, L.R.Brown, M.E.Porter, A.A.Qolubova, V.V.Klimenko, E.İ.Kula, A.M.Hussen, J.W.Warford, S.V.Proost, C.R.Jones, P.A.Victor, V.A.Kolesov, V.D.Popov, M.A.Zayqanova problemin tədqiqində sanballı xidmətlər göstərmişlər.

Görülmüş işlərin əhəmiyyətini azaltmadan qeyd edə bilərik ki, ekoloji sistem və iqtisadi sistemin sinergetik təhlili lazımi səviyyədə aparılmamışdır. Ekoloji sistemin özünü yeniləmə gücü mövcuddur. İqtisadi sistemin müdaxiləsi nəticəsində bu hədd aşıldıqda sistem tarazlıq halından çıxır və bifurkasiya nöqtəsinə çatır. Ekoloji sistemin sonrakı taleyi bu nöqtədəki dilemmalardan asılıdır. Qeyri-xətti sistemlərin tarazlığın pozulması nəticəsində dövlətə dəyən zərər və tarazlığın bərpası məqsədi ilə görülməmiş tədbirlərin qazandıracağı iqtisadi və sosial səmərənin müəyyən edilməsi məsələləri Azərbaycanda aparılan bundan öncəki tədqiqatlarda yer almamışdır.

Təqdim olunan dissertasiya işində isə Azərbaycanda ekoloji, iqtisadi və sosial sistemin qarşılıqlı əlaqəsi, təsiri və asılılığı və bu əlaqələrin tənzim edilməsi üçün zəruri tədbirlər kompleksinin müəyyən edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət ayrılmışdır.

Dissertasiya işinin məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin *əsas məqsədi* dövlətin ekoloji tarazlıq siyasətinə uyğun olaraq ekologiyanın ekoloji tarazlıq vəziyyətinin öyrənilməsi, onun iqtisadi aspektlərinin müəyyən edilməsi və mövcud vəziyyətini təhlil etməklə mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edən təklif və tövsiyələrin verilməsindən ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı *vəzifələrin* həll olunması nəzərdə tutulur:

- Ekoloji problemlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məqsədi ilə iqtisadi vasitələrin müəyyən edilməsi;
- Azərbaycanda iqtisadi artımın ekoloji deqradasiyaya təsirini müəyyən etmək;
- Eko-iqtisadi sinerjinin eko-iqtisadi tarazlığa təsirini müəyyən etmək;
- Ekologiyanın tarazlıq halının pozulmasına səbəb olan iqtisadi fəaliyyətin nəticəsi olan emissiyaların və təbiətin özünü təmizləmə gücünün eko-iqtisadi balansla təsirini müəyyən etmək;
- Dövlətin ekoloji siyasətinin təkmilləşdirilməsində beynəlxalq təcrübədən istifadə etmək.

Tədqiqatın obyektı. Ekologiya və iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı təsir sisteminin nəticəsi olaraq dövlətin eko-iqtisadi tarazlıq siyasəti.

Tədqiqatın predmeti. Müxtəlif təsərrüfat subyektləri arasında formalaşan iqtisadi münasibətlərin və ekoloji tarazlıq siyasətinin reallaşması nəticəsində meydana çıxan münasibətlər

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji əsasını respublikanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin ekoloji tarazlığın təmin edilməsi ilə bağlı əsərləri, bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq hüquqi normativ aktları təşkil etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində iqtisadi statistik, müşahidə, təhlil, analiz-sintez üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

1. Ekoloji problemlərin iqtisadi aspektləri və onun metodoloji bazasına dair müasir baxışlar irəli sürülür.

2. Dövlətin ekoloji siyasətinin reallaşdırılmasının təşkilati iqtisadi mexanizmləri müəyyən edilmişdir.

3. Azərbaycanda ekoloji problemlərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

4. Fəlakətlər nəzəriyyəsinə əsaslanaraq ekoloji sistemin çirklənməsinin mümkün nəticələri araşdırılmış, təbiətin assimilyasiya gücünə uyğun çirklənmə həddinin müəyyən olunması zərurəti əsaslandırılmışdır.

5. İstehsalın ətraf mühitə vurduğu zərəri azaltmaq məqsədilə klassik Kobb-Duqlas funksiyasına ekoloji məsrəfləri əlavə etmək təklif edilmişdir.

6. Azərbaycanda iqtisadi artım və ekoloji deqradasiya arasındakı əlaqə asılılıqları aşkar edilmişdir.

7. Ekoloji problemlərin həllində kapital qoyuluşlarının rolu təhlil edilmişdir.

8. Ekoloji tarazlığın təmin olunmasının dövlət tənzimlənməsinin yolları və istiqamətləri göstərilmişdir.

9. Dövlətin ekoloji siyasətinin müasir modelləri təhlil olunaraq, iqtisadiyyatın gələcək inkişafı üçün modellərdən hər hansı birinin seçilməsi təklif olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya mənbələrini Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı Qrupu, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi komissiyası (UNECE), Sənaye inkişafı üzrə Birləşmiş Millətlərin Təşkilatı (YUNİDO), İqtisadi Mürəkkəbliyin Müşahidəsi Mərkəzi (The Observatory of Economic Complexity), Qlobal Ticarət Həyəcanı (Global Trade Alert), iyirmidən artıq müxtəlif ölkələrə aid ekoloji təşkilatlar və tədqiqat işi ilə bağlı olan digər elmi-tədqiqat və iqtisadi institutların statistik nəşrləri, bülletenləri, illik hesabatları,

internet resursları və s. təşkil edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticələri dövlətin eko-iqtisadi tarazlıq siyasətinin formalaşmasında, eləcə də dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasının inkişafı yönündə qəbul olunan proqramların tərtibatında istifadə edilə bilər. Tədqiqat nəticələri həm də “Ekoloji iqtisadiyyat”, “Davamlı iqtisadiyyat”, “Ətraf mühitin iqtisadiyyatı” fənlərinin tədrisində istifadə olunma üçün yararlıdır, mühazirələrin, dərs vəsaitlərinin, dərsliklərin hazırlanması üçün istifadə edilə bilər.

Aprobasiya və tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları, əldə olunan nəticələr, və irəli sürülən təkliflər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun olaraq yerli və xarici elmi jurnallarda nəşr edilmişdir. Dissertasiya işi ilə əlaqədar 9 konfrans materialı və 9 elmi məqalə olmaqla 18 elmi iş dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi Giriş, 3 fəsil, Nəticə və təkliflər, İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Onun ümumi həcmi şəkillər, cədvəllər və istifadə edilmiş əsəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 243296 işarədən ibarətdir. O cümlədən: Giriş – 9514 işarə, I fəsil – 68164 işarə, II fəsil – 77324 işarə, III fəsil – 74254 işarə, Nəticə və təkliflər – 14037 işarəni təşkil edir.

DİSSERTASIYANIN MÜNDƏRİCATI

GİRİŞ

I Fəsil. Ekoloji münasibətlərin tədqiqinin nəzəri metodoloji aspektləri

- 1.1. Ekoloji problemlərin iqtisadi aspektləri və onun metodoloji bazası
- 1.2. Dövlətin ekoloji tarazlıq siyasəti və onun reallaşdırılmasının təşkilatı iqtisadi mexanizmləri
- 1.3. Ekoloji tarazlığın təmin edilməsinin prinsipləri

II Fəsil. Azərbaycanda ekologiya siyasətinin reallaşdırılmasının mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

- 2.1. Azərbaycanda ekoloji problemlərin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi
- 2.2. Azərbaycanda iqtisadi artım və ekoloji deqradasiya arasındakı əlaqə
- 2.3. Azərbaycanda ekoloji problemlərin həllində kapital qoyuluşlarının

rolu

III Fəsil. Azərbaycanca ekoloji siyasətin təkmilləşdirilməsinin perspektiv imkanları

3.1. Eko-iqtisadi sinerji. Ətraf mühitin çirkənlənməsinin qeyri-xəttiliyi

3.2. Azərbaycanda ekoloji tarazlığın təmin olunmasının dövlət tənzimlənməsi

3.3. Dövlətin ekologiya strategiyasının inkişaf perspektivləri

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

MÜDAFİƏYƏ ÇIXARILAN ƏSAS MÜDDƏALAR

1. Ekoloji sistem və iqtisadi sistem arasındakı əlaqələr iqtisadi nəzəriyyənin inkişaf xronologiyasına uyğun təhlil edilmişdir.

Təbii resurslar və ekoloji problemlər istiqamətində iqtisadi fikir tarixi, problemlərin bəşəriyyət üçün təhlükəyə çevrildiyi yaxın tarixdən xeyli əvvəl formalaşmağa başlamışdır.

Klassik iqtisadçılar olaraq tanınan A.Smit, T.Maltus və D.Rikardo kimi mütəfəkkirlərin insan və təbiət əlaqələrinə baxışlarında, hər biri şəxsi faydalarını və mənfəətini reallaşdırmaq məqsədi ilə hərəkət edən müstəqil fərdlərdən təşkil olunmuş bir cəmiyyət nəzərdən keçirilir.

A.Smitin «iqtisadi adam» öz qazancı arxasınca qaçan, öz xeyrini ən üstün dəyər olaraq görən bir düşüncəyə sahibdir. «İqtisadi adam» təbiətə öz xeyri baxımından yanaşır. Eyni düşüncə ilə C.S.Mill «Təbiətin gücləri tamamilə insana qarşıdır. İnsan zorla və yaradıcılığından istifadə edərək öz xeyrinə ola biləcək ən balaca şeyi belə ondan almalıdır» ifadəsini işlədərək, təbiətə münasibətini açıq aşkar bəyan etmişdir.

İngiltərədə sənaye inqilabının iqtisadiyyatda yaratdığı struktur dəyişimin fonunda kənd təsərrüfatı və sənaye sektorlarında tətbiq olunan yeniliklər məhsuldarlığı xeyli artırmışdır. Müşahidə olunan artan məhsuldarlığın gələcəklə əlaqədar yaratdığı müsbət abu-hava T. Maltusun çıxışı ilə xeyli dağılmışdır. Maltus davamlı olaraq artan əhali qarşısında əkilə bilən torpaqlar və qida istehsalının yetərsizliyinə diqqət çəkərək, təbiətin hüdudları olduğunu vurğulayan ən qədim mütəfəkkirlərdən biri hesab olunur.

Təbii resursların qıtlığına əsaslanaraq, uzun müddətli iqtisadi artımın

davamlılığı məsələsində pessimist fikirlərə sahib digər bir iqtisadçı D.Rikardodur. Rikardo, iqtisadi artımı istehsal faktorları arasındakı bölgüylə əlaqələndirən məşhur nəzəriyyəsini məhsuldar torpaq təchizatının məhdudluğu üzərində qurmuşdur. T.Maltusdan fərqli olaraq, D.Rikardo torpaq təchizatının sabit olduğu fikrini qəbul etməmişdir.

K.Marks və F.Engels, tərəqqi ideyasını bəşəriyyətin təkamülündə mövcud olan təbii inkişaf prosesi olaraq görməkdədir. Marksın kapitalizm haqqındakı fikirlərinə görə kapital yığıcı və əməyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi nəticəsində artan istehsal ilə meydana gələn inkişaf, ancaq əməyin və təbii resursların istismarı nəticəsində mümkün ola bilər. Kapitalist istehsal formasında elm və texnologiyanın inkişafı insanın təbiətə bağlılığını azaldaraq təbiətin istismarını dərinləşdirməkdədir. Təbiətin istismarı prosesi məhz təbiətin öz dəyərinin istehlak dəyərinə çevrilməsi prosesində meydana gələn istehsal və izafi dəyər kapital formasında toplandığı zaman baş verir. Marks təbii resursların istismarını və ətraf mühitin tarazlıq halının pozulmasını, kapitalist sisteminin mülkiyyət münasibətlərindən qaynaqlanan bir problem olaraq dəyərləndirirdi. Marks dünyanın bir-birini əvəz edən nəsillər üçün qorunmalı olduğunu söyləyərək müasir dövrümüzdəki dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına işarə etmişdir.

Neoklassik iqtisadi nəzəriyyə fərdlərin səmərəlilik meyarına uyğun hərəkət etdikləri prinsipi əsasında qurulmuşdur. Fərdlər və firmalar məhdud şəraitə nəzərə alaraq, əllərindəki resursları fayda və ya qazancını maksimumlaşdıracaq şəkildə istifadə edirlər.

Təbii resurslar və enerjinin önəmi sənayeləşmə ilə birlikdə xeyli artmışdır. S.Cevons sənaye istehsalının əsas enerji qaynağı hesab olunan kömür ehtiyatlarının tükənməkdə olduğu xəbərdarlığını etmiş, uzunmüddətli iqtisadi artım problemini yenidən xatırlatmışdır. S. Cevons ilk dəfə enerji problemini iqtisadi artımı məhdudlaşdıran bir faktor kimi göstərmişdir.

Neoklassik iqtisadi analizin klassik iqtisadi fikrinə əlavəsi ondan ibarətdir ki, neoklassik iqtisadi analiz iqtisadi fəaliyyətin böyüklüyündən çox, səmərəliliyinə diqqət çəkmişdir. L.Valras «tarazlıq nəzəriyyəsi»ni inkişaf etdirərək eko-iqtisadi tarazlığın əsas anlayışları olan effektivlik və optimallıq kimi anlayışları iqtisadi nəzəriyyəyə gətirmişdir.

Fərdi maraqların ictimai maraqlarla hər zaman uyğunlaşmadığını

ətraf mühit problemlərinə əsaslandıraraq ifadə edən başqa bir iqtisadçı A.S.Pigu olmuşdur. Pigu fərdlərin qərarlarında şüurlu olmaq yerinə irrasional qərarlar verərək, resursların iqtisadiyyatda paylanmasına təsir edə bildiklərini, bu səbəblə fərdin faydasını artıran hər bir qərarın ictimai rifahı da artırdığı mənasına gəlmədiyini sübut etmişdir.

İqtisadiyyatın tam məşğulluq səviyyəsində tarazlıq vəziyyətində olacağı və resursların tam və fəal istifadəsinin bazar güclərinin təsirində təmin edəcəyini iddia edən klassik iqtisadi fikri, 1929-cu il Böyük Dünya Böhranından çıxmağa qadir ola bilmədiyindən yeni bir iqtisadi nəzəriyyə axtarışına başlandı.

Klassik iqtisad fikrini tənqid edərək, yaşadığı dövrün iqtisadi problemlərinə həll yolları axtaran C.M.Keyns ilə birlikdə iqtisadi artım fenomenini iqtisadi və siyasi arenaya geri dönmüşdür. Keynsin investisiya modelindən başlayan Keyns nəzəriyyəsində iqtisadi artım, texnologiyada yaşanan inkişafın sürüklədiyi sərhədsiz bir proses olaraq görülməkdədir. Keynsin düşüncə sistemini mənimsəyən R.Harrodd sərhədsiz artımın nəzəri baxımdan mümkün olduğunu qəbul edən bir artım nəzəriyyəsinin banisidir. R.Harroddan sonra gələn və müasir artım nəzəriyyələrinin tərəfdarları arasında neoklassiklərdən hesab olunan Samuelson və Kembric məktəbindən hesab olunan C.Robinson öz analizlərində fiziki və bioloji cəhətdən sərhədsiz artımın mümkün olduğunu iddia edirlər.

Uzun müddətli iqtisadi artımın reallaşdırılması mümkün olmayan bir fərziyyə olduğunu irəli sürən J.Galbraysa görə, bərpa edilə bilməyən təbii resurs rezervləri iqtisadi artımın sərhədlərini müəyyən edir. J. Galbays təbii resursların istifadəsində qənaət edilməsi, mövcud ehtiyatların ən yaxşı şəkildə dəyərləndirilməsi iqtisadi artımın ekoloji sərhədlərinin genişləndirilə biləcəyini, lakin fasiləsiz artımın real olmadığını iddia edir.

E.F.Şumaxer isə 1970-ci illərin əvvəllərində yayımlanan «Kiçik gözəldir» adlı kitabında istehsal və texnoloji məsələlərdə sadəcə istehsal problemləri ilə məşğul olmaq yerinə, insanların əsl ehtiyaclarına əhəmiyyət verən bir iqtisadiyyat anlayışına keçilməsini təklif edir.

Paul Erlix 1968-ci ildə yayımlanan «Demoqrafik partlayış» adlı kitabında əhali artımının ətraf mühit üzərindəki mənfi təsirinə diqqət çəkərkən, dünya əhalisini mümkün qədər tez sabitlənməsi, hətta

azaldılmasının vacibliyini qeyd edirdi.

P.Ehrlix və G.Hardin ekoloji problemlərin kökünü sürətli əhali artımına bağladıqları bu dövrdə, T.Maltus və D.Rikardo kimi klassik iqtisadçıların uzunmüddətli inkişaf məsələsindəki pessimist fikirləri yenidən aktualıq kəsb etməyə başladı. Yeni Maltusçular olaraq tanınan D.Medouz, M.Messaroviç və E.Pestel dünya əhalisinin və istehsalın inkişaf tempinin hazırkı sürətlə artdığı təqdirdə XXI əsrin ortalarında global fəlakətlə qarşılaşacağı qənaətinə gəlmişlər.

D.Medeozun hazırladığı «Artımın sərhədləri» adlı hesabatın nəticələrinə görə, dünya əhalisi hazırkı artım tempi ilə artarsa, sənayeləşmə və iqtisadi artım tempi eyni sürətlə davam edərsə eyni zamanda cəmiyyəti qidalandıracaq yeni qida mənbələri aşkar olunmazsa insanın planetdə mövcudluğu təhlükə altına düşəcəkdir.

Bu dövrdən etibarən, dünya dövlətləri planetdə ekoloji tarazlığın bərpasının yalnız birgə səy göstərərək təmin oluna biləcəyi reallığını qəbul etmiş və ortaq siyasət yürütmək üçün razılığa gəlmişlər.

Ətraf mühit problemləri ilə iqtisadi artım hədəflərinin necə uyğunlaşdırılacağı mövzusu, 1972-ci ildə Stokholmda təşkil edilən BMT-nin «İnsan inkişafı və Ətraf mühit Konfransı» ilə başlamışdır. 1987-ci ildə Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiya “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı hesabat hazırlamışdır. Burtland hesabatı kimi tanınan məruzədə global iqtisadiyyatın əhalinin ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi ilə inkişaf etmək məcburiyyətində olduğunu, lakin iqtisadi artımın dünyanın təbii sərhədlərini aşmamasının vacibliyi vurğulanmışdır. 1992-ci il Rio De Janeyroda «Dünya Zirvəsi» adı ilə keçirilən Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə BMT Konfransının gündəmində Dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilk dəfə beynəlxalq səviyyədə müzakirə edilmişdir. 2000-ci ildə BMT-nin 181 üzvünün iştirakı ilə «Minilliyin Sammiti» çağırılmış və deklarasiyada göstərilən hədəflərin reallaşdırılması üçün 2015-ci il hədəf göstərilmişdir. Yoxsulluq, təhsil, sağlamlıq, gender bərabərliyi kimi səkkiz maddənin yeddincisi davamlı inkişaf məqsədləri olaraq göstərilmişdir.

2015-ci ilin sentyabrında BMT Baş Assambleyasının yubiley sessiyasında, XXI əsrin əsas prioriteti qəbul olunmuş Davamlı İnkişafa keçid prosesini dəstəkləyən məqsədlər toplusu təklif olunur. 193 ölkənin iştirakı ilə “Davamlı İnkişaf Məqsədləri” adlanan və 17 məqsədi əhatə edən

xüsusi sənəd qəbul olunur. Davamlı inkişaf məqsədləri hazırda dünyada mövcud olan sosial-iqtisadi bərabərsizlik, ekoloji tarazlığın kəskin pozulması, iqlim dəyişikliyi kimi problemlərin həlli istiqamətində ölkələrin balanslı siyasətlərinə bir yol xəritəsi rolunu oynamaqdadır.

2. Fəlakətlər nəzəriyyəsinin alətlərindən istifadə edilərək, ekoloji və iqtisadi sistemin sinergetik təhlili verilmişdir.

Müasir istehsal prosesi insan həyatının bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. İnsan yaşadığı mühitdən təbii resursları çıxararaq bu mühitə öz ziyanını vurur. Bu mürəkkəb əlaqələr eko-iqtisadi sistemi təşkil edir. İki sistem arasında meydana gələn mürəkkəb əlaqələri, sistemlər arasındakı əlaqələrin qeyri-xəttiliyini nəzərə alaraq, keyfiyyətə yeni bir şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır. Bunun üçün fəlakətlər nəzəriyyəsinin alətlərindən istifadə etmək olar.

İki sistem arasındakı əlaqələr qeyri-xətti olduğundan, təhlil üçün fəlakətlər nəzəriyyəsinin metodları elmi tədqiqatların ən yeni və ən perspektivli aparatı kimi istifadə edilmişdir. Bu nəzəriyyə baxımından müəssisə ilə ekoloji sistem arasında dialektik əlaqələri fundamental şəkildə qiymətləndirmək mümkün olur. Özü də qiymətləndirmə meyarı kimi səmərəlilik əsas istehsal göstəricisi kimi seçilib.

Səmərəlilik - effektin xərclərə nisbəti kimi başa düşülür. Ekoloji sistemin effekti dedikdə, biz mənfəəti, xərclər dedikdə isə – müəyyən ekoloji sistemin təbii resurslarının azalmasını (sadəcə istehsalatda istifadə olunmuş təbii resurslar deyil) nəzərdə tutacağıq. Bu halda ekoloji fəlakətlər nəticəsində sistem itkiləri, xərclərə aid edilən istehsalat zayı kimi qəbul edilməlidir.

Səmərəliliyi iki üsulla artırmaq olar: effekti maksimum dərəcədə artırmaq və ya xərcləri minimuma endirmək. Xərclərin minimallaşdırılması üçün – iqtisadiyyat malların və xidmətlərin istehsalı üçün bərpa olunmayan təbii resurslardan istifadəni azaltmaq məqsədi ilə innovasiyalardan və elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etməlidir. Deməli, ekoloji sistemin səmərəliliyi konkret ölkənin istehsal strukturunda elm tutumlu məhsulların payı yüksəldikcə və müvafiq olaraq, maddi və enerji tutumlu məhsulun payı azaldıqca yüksələcək.

Ekoloji sistemin özünü təmizləmə gücü mövcuddur, antropogen təsirin mülayim olduğu situasiyalarda təbiət özünü təmizləmək iqtidarındadır. Təbiətin özünü təmizləməsində (assimilyasiya və

absorbsiya) yaşıllıqlar, hava axınları, dəniz və s. faktorlar kömək etməkdədir. İqtisadiyyatın təbiətə ata biləcəyi emissiyaların optimal səviyyəsini müəyyən edərkən, təbiətin özünü təmizləmə gücünü nəzərə almaq lazımdır. Məlum məsələdir ki, iqlimdən asılı olaraq, təbiətin özünü təmizləmə gücü regionlar üzrə fərqlənməkdədir.

Bizim əsas vəzifələrimizdən biri ekoloji sistemin inkişafının proqnozlaşdırılması imkanının tapılması və deməli, sinergetik effekt nəzərə alınmaqla, gələcəkdə onun səmərəlilik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Bunu nəzərə almaq üçün, statistik proqnozlaşdırma uyğun gəlmir. Ekoloji sistem qeyri-xəttidir. Qeyri-xətti sistemin dayanıqlığa can atdığı ehtimalından çıxış edərək, fəlakətlər nəzəriyyəsi baxımından ekoloji sistemin istənilən səviyyədə inkişaf prosesinin əsas mərhələlərini təsvir etmək olar: regional, milli, kontinental və s. Qeyd etmək lazımdır ki, fəlakətlər nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyəti - müşahidə edilən proseslərin inandırıcı izahı olmadıqda eksperimental məlumatlar əsasında onun qurulmasıdır.

3. Azərbaycanca dövlətin eko-iqtisadi tarazlıq siyasəti təhlil edilmişdir.

Ölkədə ekoloji problemlərin həlli məqsədi ilə genişmiqyaslı işlərin görülməsi, eko-iqtisadi tarazlı inkişafa yönəlmiş dövlət siyasəti Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli inkişaf strategiyasının əsas tərkib hissəsidir.

Bu baxımdan, yüksək iqtisadi inkişafı yanaşı tarazlı ekoloji siyasətin yürüdülməsi məqsədi ilə, indiki və gələcək nəsillərin rifah halını təmin edən iqtisadi modellərin işlənilməsi, insanın əlverişli həyat fəaliyyətini təmin edən ekosistemlərin qorunması, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün təbiət-insan əlaqələrində innovativ texnologiyalardan istifadə qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdəndir.

Ekoloji sistemlə əlaqəli qərarların qəbul edilməsi prosesində dayanıqlı inkişafın əsas komponentləri olan iqtisadi, ekoloji və sosial nəticələr də nəzərə alınaraq bütün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi, bərpası mümkün olmayan ekoloji deqredasiyaya səbəb ola biləcək iqtisadi fəaliyyətin qarşısının alınması, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi, bu sahədə təcrübəyə malik İEÖ-lə əlaqələrin genişləndirilməsi, cəmiyyətdə ekoloji maarifləndirmənin prinsipləri tətbiq edilir.

Son illər Azərbaycanda ətraf mühitlə bağlı qəbul olunmuş dövlət proqramlarının icrasına diqqətin artırılması, mövcud ekoloji problemlərin daha səmərəli həll edilməsi məqsədilə müvafiq fərman və sərəncamların imzalanması bu sahənin ölkədə prioritet olduğunu göstərir.

Ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizliyin qorunması sahəsində innovasiyaların tətbiqi, iqtisadi fəaliyyətə yeni və səmərəli elementlərin daxil edilməsinə imkan verən məqsədyönlü dəyişiklikdir. Bu tip fəaliyyət müasir formanın, yeni metodların, texnologiyaların, vasitələrin inkişafı və səmərəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir

4.İstehsalın ətraf mühitə vurduğu ziyanın azaldılması məqsədi ilə klassik Kobb-Duqlas istehsal funksiyasına ekoloji faktorun əlavə edilməsi tövsiyə edilmişdir.

Klassik formalı Kobb-Duqlas modeli $Q = A \times L^a \times K^b$ düsturu (*Cobb-Douglas production function*) ilə ifadə olunur. Burada Q – istehsalın həcmi, K – kapitalın miqdarı, L – əmək məsrəfləri, A – texnoloji əmsal olaraq qeyd edilmişdir. Kobb-Duqlas modelində müəlliflər xüsusilə qeyd edirlər ki, istehsalın həcmi bütövlükdə kapital (K), əmək məsrəflərindən (L) asılıdır və onların müxtəlif kombinasiyaları nəticəsində müxtəlif istehsal həcminə nail olmaq olar.

İstehsalın ətraf mühitə vurduğu ziyanı azaltmaq məqsədi ilə istehsal funksiyasına ekoloji məsrəfləri əlavə etməyi təklif edirik. Klassik formada Kobb-Duqlas funksiyasına ekoloji məsrəfləri əlavə edərək səmərəli, ekoloji tarazlığı təmin edə biləcək istehsal funksiyası əldə etmək mümkündür. $Q = A \times L^a \times K^b$ düsturuna ekoloji məsrəfləri - Y^{-d} əlavə edərək, eko-iqtisadi tarazlığı dəstəkləyən $Q = A \times L^a \times K^b \times Y^{-d}$ istehsal funksiyası əldə edirik. Təklif etdiyimiz funksiya qısamüddətli dövrdə mənfəətin azalmasına səbəb olsa da, uzunmüddətli perspektivdə müsbət nəticə verəcəyi dəqiqləşdirilmişdir.

5. ÜDM-in artım tempi ilə istehsal və istehlakdan yaranan tullantıların artım tempi müqayisə edilərək, Azərbaycanda mövcud iqtisadi artımın ekoloji deqredasiyaya təsiri müəyyən edilmişdir.

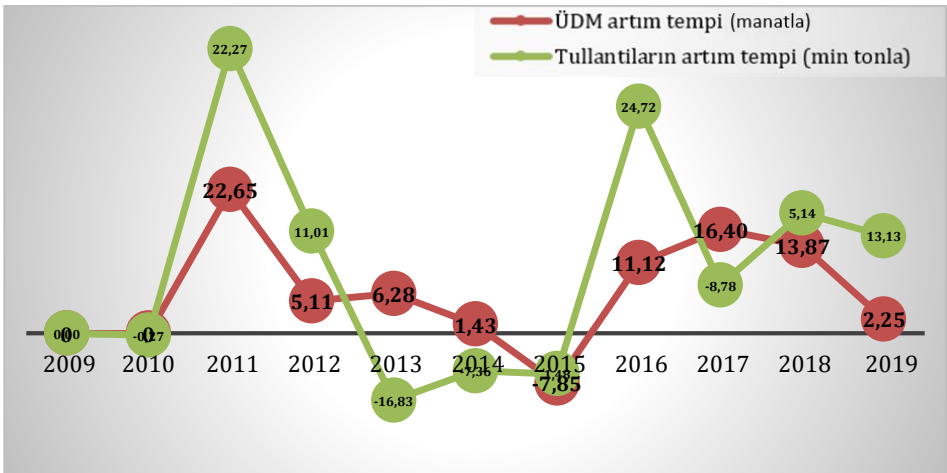
İqtisadi artımla ekoloji tarazlıq anlayışları arasında ziddiyyət mövcuddur. Bir neçə inkişaf etmiş ölkələr istisna olmaqla, iqtisadi artım ətraf mühitin deqredasiyaya uğramasına, ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olmaqdadır. İnkişafdan geri qalmış ya da inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məşğulluğun təmin edilməsi, insanların həyat səviyyəsinin

yüksəldilməsi, ümumi rifah səviyyəsinin artırılması kimi məqsədlərə nail olmaq üçün daimi iqtisadi artıma ehtiyac vardır.

Ölkənin iqtisadi inkişafının ekoloji tarazlığa vurduğu ziyanı müəyyən etmək üçün ÜDM-in dinamikası və istehsal və istehlak tullantılarını birgə müqayisə etmək lazımdır.

Analiz edilmiş 10 il içərisində ÜDM-in artım tempi ilə istehsal və istehlakdan yaranmış tullantıların formalaşmasının artım tempində müxtəlif illərdə müxtəlif asılılıq mövcuddur. 2010-2011-ci illərdə ÜDM stabil olaraq artmaqdadır, tullantıların artım tempi isə 2010-cu ildə mənfi rəqəm göstərsə də, 2011-ci ilə ÜDM-in artım tempi ilə təqribən eyni olmuşdur.

ÜDM-in artım tempi 2011-ci ildə kəskin azalmasına baxmayaraq, tullantıların artım tempi yüksəliş göstərməkdədir. 2013-cü ilə ÜDM-in artım tempi yüksəliş göstərdiyi halda, tullantıların artım tempi kəskin aşağı enmişdir. Eyni tendensiya 2014 və 2017-ci illərdə də özünü göstərməkdədir. 2016-cı və 2019-cu illərdə istehsal və istehlak tullantılarının artım tempi ÜDM-in artım tempindən qat-qat artıq olmuşdur. 2018-ci ildə isə ÜDM-in artım tempi yüksək olsa da, tullantıların artım tempi daha aşağı olmuşdur.

Şəkil 1. ÜDM-nin artım tempi və istehsal və istehlakdan yaranan tullantıların artım tempi (müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib)

Korrelyasiya əmsallarının hesablanmasından alınan nəticəyə əsasən Tullantılar və ÜDM arasında xətti asılılıq yoxdur. Bu baxımdan aşağıdakı şəkildə loqarifmik asılılıq qurmuşuq.

$$\text{LOG(TUL)} = \text{C}(1) * \text{LOG}(\text{GDP}) + \text{C}(2) + \\ [\text{MA}(1)=\text{C}(3), \text{BACKCAST}=2000]$$

AR Dövlət Statistika Komitəsinin 2000-2019-cu illər üzrə məlumatlarına əsaslanaraq tullantılar və ÜDM arasında qurduğum loqarifmik asılılıq funksiyası aşağıdakı kimi alınmışdır.

$$\text{LOG(TUL)} = 0.1433571969 * \text{LOG}(\text{GDP}) + 6.337866672 + \\ + [\text{MA}(1)=0.9830946661, \text{BACKCAST}=2000]$$

EViews-9 proqramının köməyi AR Dövlət Statistika Komitəsinin 2000-2019-cu illər üzrə məlumatlarına əsaslanaraq tullantılar və ÜDM arasında qurduğum loqarifmik asılılıq funksiyasının nəticələri dissertasiya işində cədvəl 1-də verilmişdir.

Modeldə alınan nəticəyə görə t-statistikasının təhlil etsək görərik ki, əmsallann standart səhvləri onların qiymətləndirmə vasitəsilə tapılmış qiymətlərindən xeyli kiçikdir. Başqa sözlə, əmsalların baş topludakı həqiqi qiymətə bərabər olmaması ehtimalı 0-a bərabərdir.

Determinasiya əmsalının (R-squared) 0.76 olması 2000-2019-ci illərdə tullantıların həcmnin dəyişməsinin 76%-i ÜDM-in həcmnin dəyişməsi ilə izah olunur. Qalan 24 % isə digər nəzərə alınmayan faktorların hesabına baş verir. Determinasiya əmsalının qiymətinin dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının (Adjusted R-squared) qiymətinə yaxın olması isə modelin qurulması üçün müşahidələrin sayının kifayət qədər olmasını göstərir.

İlkin təhlil zamanı iqtisadi göstəricilərin zaman sıralarının sürüşkən ortaya malik olmaları ilə stasionarlığın pozulması aşkar edilmişdir. MA(1) birinci tərtib sürüşkən orta daxil etməklə mövcud problem aradan qaldırılmışdır.

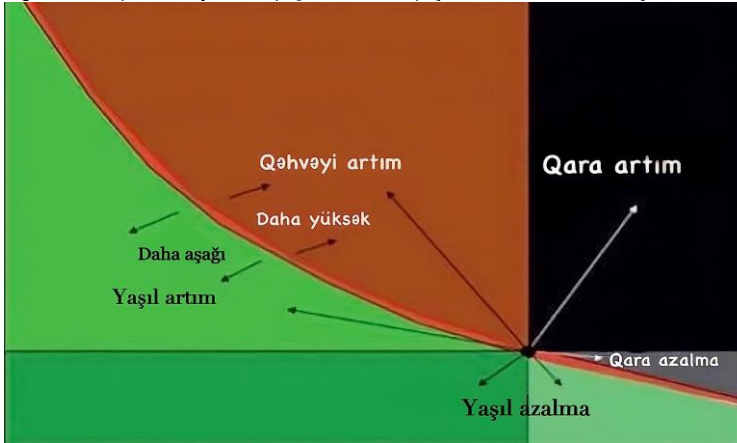
F statistika reqresiya əmsalının ümumi keyfiyyətinin, başqa sözlə, modelin ümumi adekvatlığının yoxlanılması üçün istifadə olunur. Cədvəldə F statistikanın alınan qiymətinin verilmiş əhəmiyyətlik səviyyəsində Fişer paylanmasının kritik qiymətindən böyük olmaması ehtimalı (Prob(F-statistic)) 0-a bərabərdir. Deməli model proqnoz verilməsi üçün nisbətən yararlıdır.

Darbin-Vatson statistikasının 2-yə yaxın olması arzu olunan haldır, bu qalıqların avtokorrelyasiyasının mövcud olmadığını göstərir.

Alınan modeldə əmsallar göstərir ki, 2000-2019-cu illər ərzində tullantıların yaranmasında Ümumi Daxili Məhsulun istehsalının təsirindən asılı olmuşdur. Başqa sözlə, ÜDM-in bir vahid artması tullantıların həcmi 0,14 vahid dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

6. İqtisadi artım və istixana effekti yaradan karbon qazının qarşılıqlı asılılığını göstərən Viktorun «Yaşıl artım» modeli əsasında, Azərbaycan iqtisadiyyatında son 24 il üçün ÜDM və eko intensivliyin dinamikası təhlil edilmişdir.

P. Viktorun «yaşıl» artım modeli vasitəsi ilə iqtisadi inkişaf vektorunu qiymətləndirmək mümkündür. Model ətraf mühitin çirklənməsinin xüsusi göstəricilərindən istifadə edərək iqtisadiyyatı yaşllaşdırma səviyyəsindəki dinamik dəyişiklikləri qiymətləndirməyə imkan verir. İqtisadi inkişafın ekoloji cəhətdən təmizliyini müəyyənləşdirmək üçün P. Viktor ÜDM və istilik effekti yaradan qazlar ilə çirklənmə intensivliyinin göstəricilərinin qarşılıqlı asılılığını qrafik şəklində təsvir edərək –iqtisadi artımı «yaşıl» (Yaşıl artım), «qəhvəyi» (Qəhvəyi artım) və «qara» (Qara artım) şəklində təsnifləşdirir.

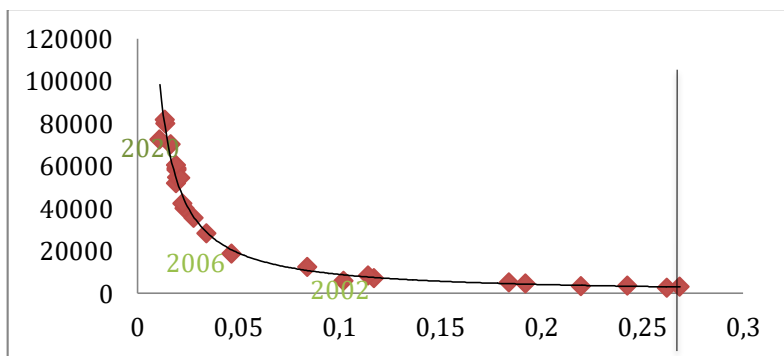
Şəkil 2. P.Viktorun Yaşıl Artım Modeli (Victor, 2010)

İqtisadi inkişaf istiqamətini təyin etmək üçün qrafikə tədqiq olunan $EI \times ER = \text{const}$ şərtini ödəyən bir əyri (nöqtəli xətlə vurğulanmışdır) əlavə edilmişdir. Bu əyri boyunca hər hansı bir ER və EI birləşməsi dövrün başlanğıcındakı ekoloji yükünə uyğun gəlir. Bu xəttin altında yerləşən nöqtələr ətraf mühitin çirklənməsinin intensivliyinin dövrün əvvəlinə nisbətən daha aşağı olduğu ER və EI nisbətələrini müəyyənləşdirir. Əksinə, əyrinin üstündəki nöqtələrdə mənfi təsir daha çoxdur.

[41, s. 85].

Beləliklə, P.Viktor modelinə görə ekoloji və iqtisadi dinamikanın təbiəti və ya iqtisadi artımın rəngi göstəricilərin başlanğıc dəyərlərindən kənarlaşması ilə müəyyən edilir. Zonalar üzrə bölgü, əsasən dövrün başlanğıc seçimindən asılıdır. Modelin şübhəsiz üstünlüyü onun yalnız müvəqqəti deyil, həm də məkan təhlili üçün istifadəsi imkanındır. P.Viktorun modelinə görə, eko-iqtisadi dinamikanın xarakteri başqa sözlə iqtisadi artımın rəngi, göstəricilərin ilkin dəyərindən kənarlaşması ilə müəyyən edilir.

Modelin qurulması üçün öncə ölkədə istixana qazlarının atılma intensivliyi tapılmışdır. $E_i = P_i / \text{ÜDM}$ hardakı, P_i istixana qazlarının atılma intensivliyi (ekoloji yük), ÜDM-ümumi daxili məhsuldur.

Şəkil 3. Viktorun “Yaşıl Artım” modeli

İstixana effekti yaradan qazların atılma intensivliyi ilə
ÜDM-in qarşılıqlı əlaqəsi

(Müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verilənləri əsasında tərtib edilib)

Tədqiqatda 1996-2020-ci illər analiz edilmişdir. 1996-cı ildə ətraf mühitə atılan istixana qazlarının atılma intensivliyi baza ili qəbul olunmuşdur. Bu dövr ərzində Dövlət statistika idarəsinin yayımladığı rəqəmlərə əsasən deyə bilərik ki, 2002, 2006, 2020-ci illərdə ölkədə yaşıl, 2000, 2005, 2011, 2012 ildə qəhvəyi artım müşahidə edilmişdir

7. Azərbaycanda ekoloji problemlərin həllində kapital qoyuluşlarının yeri və rolu təhlil edilmişdir.

Ölkədə ekoloji problemlərin həllinə yönəldilən kapital qoyuluşu əsasən yerli vəsaitin hesabına həyata keçirilir. Xarici kapital qoyuluşu

isə demək olar ki, çox azdır.

Eko investisiyaların ümumi investisiyalardakı payını müəyyən etmək məqsədi ilə son 10 il göstəricilərini təhlil etmişik. Son 10 ildə ölkə üzrə investisiyaların həcmının stabil artmasına baxmayaraq, ekoloji investisiyaların həcmi iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq dəyişmişdir.

İllərcə yığılıb qalmış ekoloji problemlərin həll edilməsi vacib olduğundan, ekoloji investisiyaların stabil olaraq artması daha təqdirəlayiq bir hal olardı. Eyni zamanda bütün dünyada müşahidə edilən, Azərbaycanın da 2021-ci ildə ratifikasiya etdiyi Paris İqlim Konfransının əsas tələblərindən biri “yaşıl iqtisadiyyata” keçməkdir. “Yaşıl iqtisadiyyat” isə ölkə üzrə yatırılan ümumi investisiyaların stabil olaraq 2%-ni məhz eko investisiyalar olmasını tövsiyə edir.

2009-2019-cu illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər ilə ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş investisiyaların artım tempininin müqayisəsi ölkə iqtisadiyyatını “Yaşıl iqtisadiyyat” baxımından təhlil etməyə imkan verir. 2012-ci ildə ekoloji sahəyə yatırılmış investisiyaların həcmi ümumi kapital qoyuluşunun 2%-dən artığını təşkil etmişdir ki, bu da “yaşıl artım” konsepsiyasına uyğundur. Təhlil edilmiş 10 il içərisində ekoloji investisiyaların ən aşağı səviyyədə olduğu il isə ölkədə devalvasiyanın yaşandığı 2015-ci ildir.

NƏTİCƏ

İnsanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi – zəmanəmizin ən mürəkkəb və çətin həll olunan problemlərindən biridir. Bu gün aydın oldu ki, ətraf mühitin qorunması və iqtisadi inkişaf məsələləri qarşılıqlı əlaqədədir: təbii mühiti dağdaraq və tükədənərək tarazlı eko-iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyil.

Hazırda geniş cəbhədə təbii mühitə yol verilən yüklənmələrin hədlərinin müəyyənləşdirilməsi və təbiətdən istifadədə meydana gələn obyektiv limitlərin öhdəsindən gəlməyin kompleks yollarının işlənilib hazırlanması üzrə tədqiqatlar aparılır.

Ekoloji problemlərə iqtisadi yanaşma istehsal prosesinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı həm təbiətə vurulan zərər, həm də cəmiyyətin onun aradan qaldırılmasına çəkdiyi xərclərin diqqətə alınmalı olduğunu nəzərdə tutur.

Ekoloji problemlərin həlli üçün bir neçə üsul və metodlar mövcuddur, lakin müvafiq ekoloji yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsi imkanı milli və regional səviyyədə əsas təsərrüfat subyektlərinin

maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Başqa sözlə, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqları cəmiyyətin ekoloji maraqları ilə üst-üstə düşür.

İqtisadi sistem alıcılar və satıcılar üçün maddi dəyərlər (yeyinti məhsulları, geyim, sənaye məhsulları, xidmət, pul və s.) yaratmağa yönəlmişdir. Lakin əksər hallarda, yaradılması daha çətin olan hava, su, torpaq, meşə kimi anlayışların dəyərləri nəzərə alınmır. Bazar iqtisadi sistemi məhsul istehsalının səmərəliliyini və qiymətləndirməsini kəmiyyət metodu ilə aparır və ətraf mühitə vurduğu zərəri və tullantıları demək ola ki, nəzərə almır.

Eko-iqtisadi tarazlığın əldə edilməsi yönündə Respublikamızda da son bir neçə onillik ərzində karbohidrogen ehtiyatlarından gələn gəlirləri düzgün idarə edərək iqtisadi inkişaf, sosial sabitlik və ekoloji tarazlığın əldə edilməsi məqsədi ilə xeyli işlər görülmüş və görülən işlərin müsbət nəticələri əldə edilmişdir. Bu dövr ərzində yoxsulluğun azaldılması, regionların inkişafındakı qeyri-bərabərliyin azaldılması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması, müvafiq olaraq xarici borcun azaldılması kimi uğurlar əldə edilmişdir. Ölkənin gələcək perspektivlərinə makroiqtisadi sahədə sabitliyə nail olmaq, məşğulluğu artırmaq, ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun payını artırmaq, istehsalın həcmi artırmaq, ixrac potensialını yüksəltmək, qıscacası, ekoloji tarazlıq şəraitində yüksək iqtisadi artım əldə etmək aiddir. İqtisadi inkişaf ekoloji tarazlığın pozulmamasına əksinə ətraf mühitin daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir.

Hazırkı qlobal şəraitdə neft və qaz qiymətlərindəki qeyri-sabitlik maliyyə dayanıqlılığının gücləndirilməsi məqsədi ilə təbii ehtiyatlardan gələn gəliri səmərəli istifadəsində ciddi makroiqtisadi çərçivənin olmasını obyektiv zərurətə çevirir. Ölkənin yenidən qurulmasına xərclənən əsas vəsaitin təbii ehtiyatlardan gələn gəlir hesabına edildiyini nəzərə alsaq, həm monetar həm də fiskal siyasətin həyata keçirilməsində bu vəsaitin xərclənməsində səmərəlilik prinsipinə əməl olunmalıdır.

Respublikamızda ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, təbiətdən istifadə də səmərəliliyin artırılması və ekoloji tarazlığı təmin edən mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə empirik analiz metodlarından və eyni zamanda beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək aşağıdakı nəticələrə gəlmişik.

- Ekologiyaya və iqtisadiyyat arasında tarixən hər zaman ziddiyyət mövcud olmuşdur ki, sənaye inqilabından sonra iqtisadiyyatın ekologiyaya vurduğu ziyanın çoxalması ilə bu ziddiyyət daha da

dərinləşmişdir.

- Azərbaycan iqtisadiyyatında ekoloji tarazlığı təmin etmək məqsədi ilə milli proqram və bununla yanaşı bir neçə beynəlxalq əhəmiyyətli layihələr qəbul edilmişdir. Beynəlxalq xarakterli layihələrin icrasında yerli xüsusiyyətləri nəzərə alaraq daha konkretləşdirsək, qlobal ekoloji problemlərin həlli naminə lokal ekoloji problemlərə fokuslanmaq daha məqsədə uyğundur. Qlobal dünyadakı ekoloji problemlərdən Azərbaycan Respublikasının üzvləşdiyi problemləri ayrı, müstəqil təsəvvür etmək qeyri -mümkündür.

- Azərbaycanda ekoloji tarazlığın bərpa edilməsi məqsədi ilə ekoloji sivilisasiyanın əsas komponentləri olan yaşıl əmək fəaliyyəti, yaşıl təfəkkür, yaşıl həyat təzi təşviq olunmalıdır.

- Ölkədə gələcək 10 illik üçün aydın ekoloji siyasət mövcud deyildir. Dövlət Ətraf Mühit Proqramı ilə yanaşı 10 illik ekoloji siyasət strategiyasının müəyyən edilməsi bu sahədə işləri daha da asanlaşdıracaqdır.

-Azərbaycanda ekoloji siyasətin reallaşdırılmasının mövcud vəziyyətinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, onilliklər boyunca yığılıb qalmış problemlərin həlli məqsədi ilə intensiv eko-iqtisadi tarazlıq siyasəti aparılmalıdır. İqtisadi artım və tullantıların müqayisəli analizi vəziyyətin qənaətbəxş olduğunu göstərsə də, qurduğumuz modeldən aydın olur ki, ÜDM-in artması tullantıların artmasına səbəb olmuşdur. Nəzərə almalıyıq ki, ölkə üzrə istehsal səviyyəsi minimum həddədir və iqtisadi artıma əsasən hasilat sənayesini artırmaq hesabına nail olunur.

- Ekoloji sahəyə yatırılmış investisiyaların təhlili ölkənin yaşıl iqtisadiyyat yönündə siyasət apardığını, lakin yaşıl iqtisadiyyatın əsas göstəricisi olan yaşıl investiyaların ümumi investisiyalardakı, minimum 2 % həddinə, bir çox illərdə çatmaq mümkün olmayıb.

- Ekologiya və İqtisadiyyat elmləri arasındakı əlaqənin sinerjik təhlili ətraf mühitin çirklənməsinin yalnızca iqtisadi fəaliyyətin nəticəsi baxımından deyil, eyni zamanda iqtisadi fəaliyyət zamanı meydana gələn fəlakətlərin də nəticəsi baxımından öyrənilməsinə zəruri edir. Hər fəlakətdən sonra bifurkasiya nöqtəsi meydana gəlir ki, ekoloji sistemin sonrakı fəaliyyəti məhz bu nöqtədə sistemin özünü necə aparmasından asılı olaraq dəyişir.

-İstehsal prosesinin ətraf mühitə ziyanın minimumlaşdırılması baxımından Kobb-Duglas istehsal funksiyasına ekoloji parametrlərin əlavə edilməsi tövsiyə edilməkdədir.

-Ekoloji sistemə yüklənmə həddini dəqiq müəyyən edə bilmək üçün

mütləq təbiətin assimilyasiya gücü də nəzərə alınmalıdır. Ölkəmizdə ekosistemdəki çirklənmə həddini müəyyən edərkən insan sağlamlığı əsas faktor olaraq götürülməkdədir. Həddi düzgün müəyyən etmək üçün təbiətin assimilyasiya həddini (özünü yeniləmə gücü) də nəzərə almaq vacibdir.

-Xəzər dənizində karbohidrogen ehtiyatlarının axtarışı, kəşfiyyatı və hasilatı zamanı dənizin eko-sisteminə mənfi təsiri minimuma endirmək lazımdır.

-Dissertasiyada dövlətin ekoloji siyasətinin müasir modelləri təhlil olunaraq, Respublika iqtisadiyyatının gələcək inkişafında bu modellərdən hər hansı birinin seçilməsi tövsiyə edilməkdədir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda dövlətin eko-iqtisadi tarazlıq siyasətinin reallaşdırılması prosesi uğurla həyata keçirilir. Lakin bununla belə, görülən işlər intensivləşdirilməli və eko-iqtisadi tarazlıq siyasətinə keçid aktual olaraq qalmalıdır. Bütün bunların reallaşdırılması məqsədi ilə isə müasir iqtisadi inkişaf modellərindən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

TƏKLİFLƏR

1. Ekoloji idarəetmə orqanlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi. Belə ki, Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyinin tərkibindən, ətraf mühitin qorunması və idarəedilməsi səlahiyyətləri verilmiş ətraf mühitin mühafizə departamenti ayrılmalıdır. Bu departamentə xüsusi imtiyazlar verilməli, təsərrüfat subyektləri üzərində, olduğu kimi ETSN-ni nəzarət səlahiyyətinə malik orqan olmalıdır. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində xüsusi səlahiyyətləri olan orqanların funksiyalarını sadələşdirmək və dəqiqləşdirmək məqsədəuyğundur. Hal-hazırda ətraf mühitin mühafizəsi ilə məşğul olan bir çox orqana bir-birini təkrar edən səlahiyyətlər verildiyindən ətraf mühiti qorumaq məsələsindəki məsuliyyətlə əlaqəli bir-birini günahlandırır. Nəticədə bu orqanların daxili rəqabəti şəraitində bir tərəfdən ekoloji pozuntuların sayı artır, digər tərəfdən bu pozuntuların aradan qaldırılması üçün tətbiq edilən cərimələrin sayı aşağı düşür.

2. Ekoloji normativlər sisteminə dəyişikliklər edilməsi. Mövcud təcrübə onu göstərir ki, müəssisələr ətraf mühitə atdığı emissiya və tullantı göstəricilərini idarəedici aparat ilə «razılaşırdı» qədərdir. Bütün postsovet ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da, əhalinin

korrupsiyaya meyilliyini nəzərə alaraq, təklif edirik ki, bu mövcud normativlər ləğv edilsin. Hal hazırda mövcud olan «razılaşıdırılmış standartları», ətraf mühitin lokal assimilyasiya və absorpsiya gücünə uyğun olaraq, dəqiq müəyyən edilmiş standartlarla əvəz etmək daha məqsədə uyğun görünür.

3. Ətraf mühitdən istifadə də norma və standartlara əməl edilməsi sahəsində nəzarətin sərtləşdirilməsi məqsədi ilə, effektiv ekoloji monitoring sisteminin yaradılması vacibdir. Müəssisənin atmosferə atılan hava çirkləndiricilərinin emissiyaları, torpağa və su hövzələrinə atdığı tullantıların dəqiq həcmi müəyyən etməkdən ötrü, köhnəlmiş monitoring avadanlıqlarını yeniləri ilə əvəz etmək lazımdır, bununla belə ekoloji xidmət sahəsində kadrların təkmilləşdirilməsi və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

4. İqtisadi qərarların ekoloji nəticələrinin qiymətləndirməkdən ötrü təşkilati strukturun fəaliyyətinin gücləndirilməsi və səlahiyyətlərinin artırılması vacibdir. Hər şeydən öncə, formal olaraq fəaliyyətini davam etdirən ekoloji ekspertizanın (ətraf mühitin ekspertizası) funksiyaları bərpa edilməlidir.

5. Ətraf mühitin qorunması prosesində mövcud qalıq prinsipindən məqsədyönlü maliyyələşmə prinsipinə keçid. Bu məqsədlə ekologiyaya mənfi təsirlərin pulla qarşılığının ödənilməsi üçün Dövlət Ekologiya Fondu və müəssisə daxili ekoloji fondların fəaliyyətini bərpa etmək və işlək bir mexanizmin formalaşdırılması lazımdır. Təkcə, ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı ödəmələrin bütün növ ödəmə və vergilərin 0.02%-ni təşkil etməsi faktı, bu sahədə köklü islahatların aparılmasının vədəsinin yetişdiyinə işarə edir. Xüsusi ilə ekoloji vergi dərəcələrini artırmaqla, respublika üzrə büdcədən maliyyələşən ekoloji proqramların sayını artırmaq mümkün olacaqdır ki, bu da ölkədə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaqdır. Əsas pul vəsaitini mühafizə olunan qoruqların ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəltmək lazımdır.

6. Ətraf təbii mühitə mənfi təsirə görə ödəmələr mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Mövcud sistemdə çirklənməyə görə ödənişlərdə qiymətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar inflyasiya nəzərə alınmamaqdadır. Çirklənməyə görə ödəmələrin indeksləşdirilməsi əmsalı faktiki infiltrasiya artım tempi ilə uyğunlaşdırılmadığından, yığılmış pullar tez qiymətdən düşür. Statistika göstərir ki, müəssisənin ətraf mühiti çirkləndirdiyinə görə ödədiyi məbləğ gəlirlərinin çox cüzi bir hissəsini

təşkil edir. Müəssisənin ətraf mühitə vurduğu ziyana görə ödənişlərin artırılması və gəlirlərinə proporsional şəkildə müəyyən edilməsi vacibdir. Həm də, ödənilən məbləğ müəssisənin ətraf mühitə vurduğu ziyanın aradan qaldırılma bilməsi üçün kifayət edəcək həcmdə olmalı, başqa sözlə kompensasiya xarakteri daşmalıdır.

Bu arada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan müəssisələri hələ də elə bir şəraitdə fəaliyyət göstərirlər ki, ətraf mühiti qorumaq tədbirləri həyata keçirməkdənsə, çirklənməyə görə ödəmələr etmək daha sərfəlidir. Bununla da müəssisənin ekoloji problemlərin həllində iqtisadi stimullaşdırma metodlarının olmaması, ətraf mühiti çirkləndirməyə görə təyin olunmuş cüzi ödəmələr ətraf mühitin çirklənmə həcmində artmasına səbəb olur.

7. Təbiəti mühafizə tədbirlərinin təşviqi sisteminin gücləndirilməsi. Müasir texnologiyaları tətbiq edən, alternativ enerji mənbələrindən istifadə edən habelə təkrar emalla məşğul olan müəssisələrə vergi güzəştlərinin tətbiqi və yaxud digər maliyyə güzəştlərinin edilməsi yolu ilə müəssisənin vergi yükünün azaldılması

8. Ekoloji tarazlığı təmin etmək məqsədi ilə qanunvericilikdə mövcud olan, lakin təcrübədə demək olar ki tətbiq olunmayan ekoloji audit, ekoloji siğorta, ekoloji sertifikatlaşdırma kimi məsələlərin təcrübədə istifadə edilməsi. Eləcə də, sadalanan məsələlərin istehsalın hansı sahələrində daha effektiv olduğunu müəyyən etməkdən ötrü xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək.

9. Praktikata tullantılara görə kvota ticarəti, çirklənməyə görə birja və bankların yaradılması kimi yeni instrumentlərin tətbiq olunması. Nəzəriyyədə tullantı haqlarının satılması 30 ilə yaxın bir müddətdə mövcud olsa da, təcrübədə 20 ildən artıq bir müddətdə istifadə olunur. 1990-ci illərdən etibarən ilk dəfə ABŞ-da turşu yağışlarının qarşısını almaq üçün kvota ticarətinə başlanıb və 2000-ci illərdə artıq nəticələr əldə edilib. Kvota ticarəti ölkənin birjalara tərəfindən aparılıb. Təbiətə atıla biləcək mümkün tullantıların həddi bütün region üçün müəyyən olunur və regiondaxili şirkətlər kvotaları alıb sata bilir və öz istehsalını tənzimləyirlər. Beləliklə, tullantılara görə kvota ticarəti bazarı müəssisələrin birgə səyi nəticəsində həm region daxili eko tarazlığın qorunmasına şərait yaradır, həm də müəssisələrin gəlirlərini tənzimləməyə kömək edir. Eyni təcrübədən istifadə edərək, Abşeron yarımadası kimi regionun ekoloji tarazlığının bərpa edilməsinə nail olmaq mümkündür.

10. Effektiv ekoloji təhsil sisteminin yaradılması və ekoloji problemlərin həllində elmi fəaliyyətin artırılması. Başqa sözlə, ekoloji problemlərin həll edilməsi prosesində elmi-tədqiqat institutlarının cəlb edilməsi görülən tədbirlərin effektivliyin təhlili və proqnozların hazırlanması məsələsində effektiv nəticələr verə bilər.

Dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı

1. Ekoşəhərlər, yaranması, müasir vəziyyəti və perspektivləri. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri. Elmi, resenziyalı rüblük jurnal. Aprel-iyun 2017 il. № 3. s. 308-314

2. Relationship of economic and ecological systems as a social problems. Балканское научное обозрение Balkan Scientific Review . 2019. № 4. S99-104

3. Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatları , qarşıya çıxan problemlər və həlli yolları. “İqtisadi və siyasi elmlər”,2007. № 3.

4. Müasir şəraitdə ekoloji siyasətinin iqtisadi aspektləri. “Xalq Cümhuriyyəti və müasir Azərbaycanın iqtisadi inkişaf istiqamətləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Bakı

5. Azərbaycanda ekoloji tarazlığın dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında rolu. Audir jurnalı. s 134-135. № 1

6. “Azərbaycanda ekoloji vəziyyət ekoloji siyasətin reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri”, “Opto, nanoelektronika, kondensə olunmuş mühit və yüksək enerjilər fizikası” adlı Beynəlxalq konfransın materialları. 25-26 dekabr, 2015. s. 422-426.

7. “Xəzər dənizinin mövcud ekoloji problemləri və onların aradan qaldırılması yolları”, Strateji iqtisadi islahatlar: Qabaqlayıcı vergi siyasəti. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. 12 oktyabr 2017-ci il. s.117-121

8. “Ətraf mühit keşikçisi-Heydər Əliyev”, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 94 və hakimiyyətə qayıdışının 24-cü ildönümünə həsr olunmuş, “Milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması Heydər Əliyevin amalı idi” adlı V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Şamaxı 23 iyun 2017-ci il. s.223-227

9. “Water resources in the republic of Azerbaijan, problems and their solutions. “İqtisadi və siyasi elmlər”, 2017. № 3. s 90-94

10.MDB ölkələri ərazisində yerləşən ekoloji fəlakət zonaları, onların acınacaqlı nəticələri və aradan qaldırılması yolları” Beynəlxalq turizmə innovativ yanaşmaların siyasi və iqtisadi aspektləri”. Respublika

səviyyəli elmi-praktiki konfransın materialları.2017. s.507- 512

11. “Böyük İpək yolu layihəsi, yenidən bərpası prosesinin iqtisadi və ekoloji aspektləri. “Turizm və qonaqpərvərlik tətqiqatları” Beynəlxalq jurnal. №4.2017. s.148-155

12. Dövlətin ekoloji tarazlıq siyasəti və onun reallaşdırılması mexanizmləri. Müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri. adlı Beynəlxalq elmi konfrans materialları. 03-04 may.2019. s 219

13. İqtisadi nəzəriyyənin predmetinin inışafı. İqtisad, siyasi iqtisad, ekonomik. Bakı Universitetinin xəbərləri. N1.2019. s.102 .

14. Dünya bazarı və Azərbaycanın ixrac potensialı. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq, Dövlətçilik və Diplomatik İrsi mövzusunda elmi-praktiki konfrans. 07-08 may 2019. s.637-642

15. Texnoparklar innovativ iqtisadi inkişafın bir elementi kimi. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisidir. 31 may 2020. s. 115-139

16. Respublikanın Regionlarında mövcud olan işsizlik problemi və səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinin əsas istiqamətləri. Azərbaycanda Sosial Müdafiənin İnkişafı. Dünən bugün və sabah. 26 dekabr. 2019.s. 285

17. Финансализация окружающей среды как направление эколого-экономической политики. Экономика и общество. 29.07.2021. s.113-120

18. MDB ölkələrinin innovasiya sisteminin səmərəlilik göstəriciləri və müqayisəli təhlili. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri elmi əsərlər toplusu. XXI buraxılış. 2021.

Dissertasiyanın müdafiəsi “21” sentyabr 2022-ci il tarixdə saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “22” avqust 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.06.2022. Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.
Sifariş 01/08. Həcmi 42.326 işarə
Ofset kağızı №1. Tiraj 100.

“AA-Kompüter” onlayn istehsalat kommersiya birliyində hazır
diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.

Əlaqə üçün: e-mail: capevi@internet.ru Tel.: (+99455) 201-28-09